

PARTICIPATIE GOLVEN

DIALOGEN OVER
RUIMTE, PLANNING EN ONTWERP
IN VLAANDEREN EN BRUSSEL

**ANNETTE KUHK, HILDE HEYNEN, LIESBETH HUYBRECHTS,
JAN SCHREURS EN FRANK MOULAERT (RED.)**

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

Digitale overdruk uit "Participatiegolven" - ISBN 978 94 6270 181 6 - © Universitaire Pers Leuven, 2019

PARTICIPATIE GOLVEN

Dialogen over ruimte, planning en
ontwerp in Vlaanderen en Brussel

Onder redactie van
Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts,
Jan Schreurs en Frank Moulaert

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

Uitgegeven met de steun van
KU Leuven Fonds voor Fair Open Access

2019 Universitaire Pers Leuven / Leuven University Press / Presses Universitaires de Louvain. Minderbroedersstraat 4, B-3000 Leuven (Belgium).

Selectie en redactie © Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs en Frank Moulaert, 2019.

Individuele bijdragen © de respectievelijke auteurs, 2019.

Dit boek is uitgegeven met de Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported Licence.

(This license allows you to share, copy and redistribute the material in any medium or format). Meer details over Creative Commons licenties op <http://creativecommons.org/licenses/>.

De referentie naar het boek moet de volgende informatie bevatten: Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs en Frank Moulaert (red.), *Participatiegolven: Dialogen over ruimte, planning en ontwerp in Vlaanderen en Brussel*. Leuven, Universitaire Pers Leuven. (CC BY-NC-ND 3.0 Unported Licence)

ISBN 978 94 6270 181 6 (Paperback)

ISBN 978 94 6166 288 0 (ePDF)

ISBN 978 94 6166 289 7 (ePUB)

<https://doi.org/10.11116/9789461662880>

D/2019/1869/27

NUR: 648

Lay-out: Crius Group

Omslagontwerp: Frederik Danko

Omslagillustratie: Golfgever, project van Rooftoptiger in Brussel, oktober 2017. © en foto: Emile Devogeleer.

Aan Albert Martens

Hij leerde ons participeren,
toestanden kritisch analyseren,
en mensen mobiliseren.

Maar vooral is hij een ongelooflijk wijze vriend.

Inhoud

Lijst van afkortingen	9	
Voorwoord	11	
Inleiding	13	
<i>Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs en Frank Moulaert</i>		
Deel 1		
Beweging in participatie in Vlaanderen en Brussel, van 1968 tot nu		
1.1	Geschiedenis en concepten van participatie bij ruimtelijke vraagstukken <i>Annette Kuhk, Jan Schreurs, Seppe De Blust</i>	29
1.2	Wellicht heeft participatie ertoe bijgedragen – wellicht zal participatie ertoe bijdragen <i>Hanne Van Reusel in gesprek met Dag Boutsen</i>	57
1.3	Mythes over participatie in wijkontwikkeling: Het Antwerpse Schipperskwartier als case <i>Pieter Van den Broeck</i>	73
1.4	Wisselende participatietrajecten bij wijzigende planningsoriëntaties: een terugblik op de Brusselse praktijk <i>Annette Kuhk</i>	99
1.5	Het einde van sociale innovatie in stedelijke ontwikkelingsstrategieën? Antwerpen en buurtontwikkelingsmaatschappij ‘BOM’ <i>Frank Moulaert, Etienne Christiaens, Bie Bosmans</i>	125

Deel 2
Ruimte voor participatie en rollen van actoren

- 2.1 Transdisciplinaire praktijken: participatieve onderzoekstrajecten als collectieve leerprocessen 147
Barbara Van Dyck, Frank Moulaert, Annette Kuhk
- 2.2 Ruimtelijke capaciteitsopbouw doorheen democratische dialoog: een inzicht in een participatief ontwerpproces van een alternatieve toekomst voor het Genkse Kolenspoor 167
Liesbeth Huybrechts, Barbara Roosen, Ward Verbakel, Jan Schreurs
- 2.3 Ambigüiteit als strategie: kritische praktijken in de neoliberale stad 191
Seppie De Blust, Tim Devos, Michael Kaethler, Hilde Heynen
- 2.4 ‘Becoming (a) swallow’: over kunst en emancipatie 211
Michael Kaethler en Wouter Bervoets in gesprek met Els Dietvorst

Deel 3
Participatie in/door/met ontwerp

- 3.1 Participatie en ontwerp: architecten voor het volk 219
Hilde Heynen
- 3.2 Observeren, reproduceren, ageren: activatie vanuit ontwerp 227
Annette Kuhk en Ruth Segers in gesprek met Petra Pferdmenges
- 3.3 Participatie tussen ontwerpend onderhandelen en ontworpen protest 247
Erik Van Daele, Jan Schreurs
- 3.4 Van uitgebreide masterplanning naar tijdelijke stedenbouw in Luchtbal 267
Veerle Cox, Bruno De Meulder
- 3.5 De ‘tijd van de participant’ stemt niet overeen met deze van het project 283
Hilde Heynen in gesprek met André Loeckx
- Epiloog: Participatie in ruimtelijk beleid: navigeren tussen ‘het politieke’ en ‘de politiek’?** 305
Annette Kuhk, Jan Schreurs, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts en Frank Moulaert
- Over de auteurs, respondenten en interviewers** 337

Lijst van afkortingen

AG VESPA	Autonomo gemeentebedrijf voor vastgoedbeheer en stadsprojecten van de stad Antwerpen.
A.U.A.I.	Atelier d'urbanisme, d'architecture et d'informatique
ARAU	Atelier de recherche et d'action urbaines
ASIB	agency-structure-institutions-discourse
BAM	Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel
BOM	Buurtontwikkelingsmaatschappij
BOP	Beleidsontwikkeling prostitutie
BRAL	Brusselse Raad voor het Leefmilieu
BRV	Beleidsplan Ruimte Vlaanderen
BSV	Beweging voor Sociale Vernieuwing
CIAM	Congrès Internationaux d'Architecture Moderne
DAD	decide, announce, defend
GAS	gemeentelijke administratieve sancties
GECORO	Gemeentelijke Commissie Ruimtelijke Ordening
GEN	Gewestelijk expresnet
GVA	Gazet van Antwerpen
IBGE	Institut Bruxellois pour La Gestion de l'Environnement
IEB	Interenvironnement Bruxelles
ILAUD	International Laboratory of Architecture and Urban Design
INT	Interview
K.B.	Koninklijk besluit
MER	Milieu-effecten-rapportage
NIMBY	Not in my Backyard
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
PPS	Publiek-private samenwerking
Red.	Redactie
RISO	Regionaal Instituut Samenlevingsopbouw
RSV	Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen
RUP	Ruimtelijk Uitvoeringsplan
SIF	Sociaal Impuls Fonds
SOMA	Stedelijke OntwikkelingsMaatschappij Antwerpen
SP2SP	Spatial Planning to Strategic Projects
SPINDUS	Spatial Innovation Planning Design and User Involvement
STOEP	stedelijk overleg emancipatie prostitutie
UNCLE	Unlimited Never-ending Consultation Leading to Exhaustion
VCRO	Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening
VCP	Vlaamse Christen Partij
VMSW	Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen
VRP	Vlaamse Vereniging voor Ruimte en Planning

58

68

78

88

98

08

18

Voorwoord

Het idee voor het boek ‘participatiegolven’ is ontstaan naar aanleiding van twee workshops over participatie bij ruimtelijke vraagstukken, in 2013 georganiseerd aan de KULeuven. Eén workshop was ingericht door het expertisenetwerk *Leuven Space and Society* (LSAS¹) over ‘Participation and community development’, een tweede door het departement Architectuur over ‘participatief ontwerp’. Bij de twee workshops kwamen tal van voorbeelden en cases aan bod die elk een langer of korter ruimtelijk traject doorlopen hebben. Het boek verwerkt het materiaal van deze workshops. Het bevat ook nieuwe bijdragen, zoals interviews met een aantal deelnemers en extra hoofdstukken geschreven door auteurs die aan de workshops deelnamen. Het plaatst de participatieervaringen en de betekenissen van participatie in de ruimtelijke ontwikkeling van Vlaanderen en Brussel centraal.

De opbouw van het boek heeft ook voordeel gehaald uit dialogen op de werelddag van de stedenbouw op 18 november 2016. Twee relatief kleine groepen hebben toen gewerkt rond twee centrale thema’s in dit boek. De ene workshop had als focus de vraag of en waarom participatiebewegingen cyclisch van aard zijn (zie deel 1), de andere richtte de aandacht op de rol van verschillende actoren bij participatieve trajecten (zie deel 2), en in het bijzonder op de rol van ontwerpers (zie deel 3).

Het multidisciplinaire, vijf koppige redactieteam had een dubbele ambitie in dit boek: enerzijds nadenken over de actualiteit van participatie vanuit een historisch besef, en anderzijds via gerichte interviews en complementaire cases participatie verduidelijken en er de hedendaagse relevantie van tonen. Een exhaustief historisch overzicht bieden valt nochtans buiten de ambities van het boek. Wel is getracht om doorheen de verschillende individuele bijdragen, en in de gezamenlijk geschreven teksten enkele aspecten van participatie fundamenteel te bevragen en te kaderen: Welke factoren bepalen de cyclische aan- of afwezigheid van participatieve praktijken? Hebben de verschillende participatiegolven een cumulatief of articulerend effect, of begint elke golf terug als het ware bij ‘nul’, bv. omdat de cultuur en de instituties als onderdeel van het maatschappelijk tijds kader wijzigen? Benoemen nieuwe termen en ordewoorden ook nieuwe praktijken? Zijn er uiteenlopende participatiedoelstellingen in de verschillende golven?

De bijdragen voor dit boek zijn geschreven door wetenschappers, die begaan zijn met, en betrokken zijn in participatie in stedenbeleid, ruimtelijke planning, uiteenlopende ruimtelijke projecten, veelal met een sterke ontwerpinstek. Vaak werken zij in inter- en transdisciplinair onderzoek (vanuit de interactie tussen verschillende disciplines en/of tussen wetenschappers en practici), of in een professionele praktijk die ze combineren met

onderzoek. De auteurs hebben verschillende disciplinaire achtergronden – architectuur, planning, stedenbouw, ontwerp, maar ook beleidswetenschappen, sociologie, economie, pedagogie of kunst.

Het resultaat is een boek met vier types teksten: documentatie en kritische beschouwingen bij concrete cases; meer synthetiserende reflecties bij de praktijk; theoretisch-conceptuele ontwikkeling van participatie; en vier gesprekken door en met ervaringsdeskundigen. Het boek richt zich tot een Nederlandstalig publiek van specialisten en studenten die begaan zijn met participatietrajecten in de aanpak van ruimtelijke vraagstukken.

Het redactieteam

Noot

1. LSAS heeft partners bij het department Architectuur en het department Aard- en Omgevingswetenschappen.

Inleiding

*Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts,
Jan Schreurs en Frank Moulaert*

‘Participatie’ lijkt weer ‘in’. Toch bekruipt velen bij het horen van de term ‘participatie’ een gevoel van *déja-vue*: verkoopt men ons oude wijn in nieuwe zakken, met vormen van pseudo-inspraak waarmee bij besluitvorming toch geen rekening gehouden wordt? Anderen uiten zich tevreden dat participatie weer ernstig genomen wordt. In Vlaanderen kan niemand immers naast fenomenen zoals Ringland of het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen (BRV) kijken. Het eerste is in het actuele landschap van burgerbewegingen een baken geworden en herijkt de aard en het belang ervan. Het tweede, het beleidsplan ruimte in wording, huldigt principes van samenwerking, partnerschap en participatie met inbreng van besturen, middenveld, burgers, ondernemers en investeerders (Witboek, 2016). Het valt nog af te wachten of de praktijk die huldiging zal doortrekken.

Dit boek brengt gevestigde en nieuwe participatievisies en -praktijken samen in een kritische dialoog. Deze inleiding licht toe waar het in deze dialoog om gaat. In de opbouw van het boek staat ‘Participatiegolven’ als wetenschappelijk begrip maar ook als metafoor centraal: participatie is in golven gekomen, meestal als het resultaat van emancipatiebewegingen en sociopolitieke mobilisatie. In deze bewegingen waren ruimte en het recht op het gebruik ervan erg belangrijk. ‘Participatie’ was een sleutelwoord in de beweging van Mei ’68. Het begrip en de daarmee samenhangende praktijken zijn sindsdien niet meer van het sociale en politieke toneel weg te denken. Participatie kwam in veel variaties en kende diverse ontwikkelingen tijdens de voorbije zes decennia. En hoewel de focus in dit boek vooral op participatie in de Lage Landen ligt, mogen ook de internationale participatiebeweging en haar ruimtelijke specificiteit niet terzijde gelaten worden.

De keuze voor ‘participatiegolven’ als centrale metafoor in dit boek volgt uit het belang van de tijdsdynamiek van participatie, de sociaaleconomische ontwikkeling waarin ze tot stand kwam, de evolutie (en revolutie?) van de politieke betekenis ervan, en de levensloop van de participatiegedachte en -praktijk in ontwerp en planning.

In de eerste sectie van deze inleiding wordt de (metaforische) golfbeweging in de (vormen van) participatie in Vlaanderen-België kort geëvoceerd. Drie wendingen of golven dienen zich daarbij aan. De eerste golf is onderdeel van de grote emancipatiebeweging van de jaren zestig-zeventig, die ook voor de ruimtelijke planning en de stedenbouw belangrijk was en boeiende participatieprojecten inhield (Brussel, Antwerpen). De tweede golf kan ruwweg gesitueerd worden in de periode 1980-2000, de periode waarin de sociale wijkontwikkeling floreert. De participatiedynamiek komt heel sterk van onderuit en neemt ver-

schillende vormen aan, gaande van inspraak tot en met co-constructie (middenveld, private en publieke sector). Voor Vlaanderen betekent deze periode een grote sprong voorwaarts in de regionale planning, met de invoering van de structuurplanning waarin inspraakmomenten een grote rol spelen. De derde golf sluit aan bij het (neo)liberaal reveil van de jaren 2000 en is gekenmerkt door een grotere nadruk op de economische en vastgoedlogica van stadsontwikkeling. In de stedelijke context wordt participatie opnieuw meer op stads(dus minder wijk)niveau georganiseerd.

De tweede sectie van deze inleiding gaat dieper in op de veranderende betekenis van participatie doorheen de golfbeweging. Vooral de politieke betekenis krijgt aandacht: participatie in ruimtelijke ontwikkeling en projecten gaat immers over samen beslissen over de toekomst van de 'polis', de stad, de ruimtelijke uitdrukking van sociopolitieke en socio-economische relaties. Participatie ambieert het delen van macht. Daarom is het belangrijk dat participatievormen duidelijk zijn, opdat participatieprocessen niet gemanipuleerd worden door politieke en economische belangengroepen. Effectieve participatie stelt vormen en betekenissen van machtsuitoefening in vraag. Ze probeert invloed uit te oefenen op beslissingsprocessen en op de uitvoering van die beslissingen. Ze beoogt maatschappelijke verandering op kleinere of grotere schaal. Daarom is het belangrijk om de politieke rol van participatie te duiden. Vooral het onderscheid tussen de transformatieve en de systeembevestigende participatie en hun invloed op het ruimtegebruik spelen hierin een rol. Dit onderscheid uit zich ook in het type actoren die participatie opzetten en in beweging brengen.

De derde sectie zoomt in op de historisch moeilijke verhouding tussen ruimtelijk ontwerp en participatie. In de jaren zeventig en tachtig leidde het verzet tegen toonaangevende modernistische architecten tot vormen van participatie die het ontwerpen bijna overliet aan de institutionele actoren en de bewoners van de nieuwe projecten. Op die manier werden de architecten in een dienstverleningsrol geduwd en speelden hun architecturale talenten slechts een beperkte rol in het stedelijk ontwerpproces. In hoeverre dit beeld van deze rolverenging historisch accuraat is, is niet duidelijk. Het voedde in elk geval een achterdocht ten aanzien van participatie, een achterdocht die bij veel ontwerpers bleef hangen. Toch zijn er ontwerpers die van bij het begin participatie belangrijk vonden. Belangrijke trajecten van participatief ontwerp, vaak in samenwerking met planningsexperten, kregen vanaf de jaren negentig in Vlaanderen-België duidelijk vorm.

Sectie 4 van deze inleiding gaat in op de golfbewegingen in de ruimtelijke planningstheorie en -praktijk. Bij planning is de relatie met participatie nooit veraf geweest, al was het tot de jaren vijftig vooral gekenmerkt door een top-downbenadering. Vanaf de jaren zestig zien we evenwel hoe participatie in planning een meer democratisch karakter krijgt, maar toch conjunctureel bepaald blijft door economische indicatoren en wijzigende visies op de rol van de private sector in vastgoedontwikkeling.

1 Van golfbeweging tot getijdenland?

In de late jaren zestig (1968 vooral) was in Europa en Noord-Amerika de vraag om medezeggenschap een reactie tegen elitaire politiek-economische structuren, tegen het patriarchale opvoedingsmodel, tegen canapépolitiek achter gesloten deuren. Het was een uiting van ongenoegen tegen structureel onrecht (Chambon, David en Devevey, 1982). Architect Lode Janssens beschreef inspraak als “het signaal voor de faling van de maatschappelijke strukturatie” (Janssens, 1979). Die reactie kwam in hoofdzaak van een generatie jongeren – de babyboomers van de jaren vijftig – die langer konden studeren en zich verzetten tegen verstikkende autoritaire structuren, niet het minst in het onderwijs en het gezin. Opmerkelijk is dat velen van hen in de welvaartsvruchten van de ‘golden sixties’ hadden gedeeld. Het verzet en de veranderingsbeweging werden slechts gedeeltelijk gevoerd door de sociale groep die de gevolgen van het structureel onrecht het meest voelde. De vraag naar participatie van deze generatie ‘tussen jeugd en volwassenheid in’ kwam niet voort uit een wil om bestaande structuren te vernietigen, maar uit een existentiële drang naar betrokkenheid. De beweging was doordrenkt van een sterke behoefte om welvaart in welzijn om te zetten. Sociale strijd in de publieke arena’s (bijv. de acties in Parijs en in andere Europese steden en de algemene staking in Frankrijk) en overleg aan een onderhandelingsstafel (bijv. de introductie van interprofessionele akkoorden) gingen vaak samen. Door participatie wilde de jonge generatie invloed uitoefenen op de beslissingen van het politiek-economische establishment en de patriarchale maatschappij zo omvormen tot een meer gelijke en open samenleving (anti-autoritaire opvoeding, seksuele ontvoogding, ruimtes voor anti-cultuur enz.). Door de hautaine afwijzing van deze emancipatiebeweging waarin de studenten een grote rol speelden door de sterk hiërarchisch gestructureerde academische overheden, alsook door het repressieve optreden van de ordediensten bij demonstraties radicaliseerde de beweging en ze kreeg meer aansluiting bij linkse en antikapitalistische organisaties.¹

Het brede, links maatschappelijke engagement uit die tijd richtte zich niet uitsluitend op de democratisering van economie, onderwijs, sociale dienstverlening en cultuur. Het drong ook door tot de ruimtelijke, en vooral dan de stedelijke ontwikkeling. Het was de periode waarin vooral in de VS ‘advocacy planning’ (zie Davidoff, 1965) en de ‘community development’ (zie Sandercock, Lysiottis, 1998) sterk opkwamen. In Frankrijk zagen op dat moment de eerste *Ateliers Urbains* het licht. In België zien we gelijkaardige ontwikkelingen, waarbij de nadruk afwisselend op fysiek-ruimtelijke transformaties en sociaal-ruimtelijke processen ligt.

Brussel ontwikkelde vanaf de jaren zestig en begin van de jaren zeventig tot de ‘stad van 1000 wijkorganisaties’. Tegelijk ontstond ook een aantal bovenlokale organisaties, zoals Interenvironnement Bruxelles (IEB), de Brusselse Raad voor het Leefmilieu (BRAL) of het Atelier de recherche et d’action urbaines (ARAU). In de publicatie ‘Le tournant de l’urbanisme bruxellois’ beschrijft de architect en stedenbouwkundige Jacques Aron (1978) hoe in

de periode van 1958 tot 1978 de Brusselse planningscontext en sociaal-ruimtelijke realiteit grondig wijzigde. Concreet reageerden verschillende actoren tegen de gangbare praktijken in planning en stedenbouw. In het spoor van Aron noemde architect en stedenbouwkundige Benoit Moritz de periode rond de milleniumwisseling een 'tweede wending' of 'deuxième tournant' in de Brusselse planningscontext. Terwijl bovenlokale en ook veel lokale organisaties intussen op dertig jaar werking konden terugblikken, verschenen er in die veranderde context van de jaren negentig nieuwe spelers, wat leidde tot meer fragmentatie. Zo waren er onder andere jonge stedenbouwkundigen, sociologen, wijkwerkers en architecten die zich als geëngageerde activisten en kritische stemmen bij het ruimtelijk beleid ontpopten. Dit manifesteerde zich nog sterker toen Brussel in 2000 culturele hoofdstad van Europa was. Zij zetten participatie expliciet op de agenda in ontwerpprocessen en werden vaak zelf nauw betrokken als geëngageerde burger of activist bij het consultatieproces.

Ook in Antwerpen vond een dergelijke tweede wending plaats, zij het met een andere ritmiek: zien we in de periode zestig-zeventig de groeiende inzet van verschillende bewegingen om fysieke stadshernieuwing en sociale huisvesting te bevorderen, dan treden vanaf het midden van de jaren tachtig de sociale actoren en bewegingen versterkt naar voren. De sociale wijkontwikkeling stond hierbij ruim een decennium lang bovenaan de agenda. Die ontwikkeling werkt via verschillende vormen van formele en informele participatie en beroept zich op de professionele, sociale en economische competenties van de verschillende actoren. De toenemende invloed van het neoliberale stedelijke beleid en de financiële crisis van 2008 hebben de rol van de sociale benadering echter sterk beïnvloed, wat volgens sommigen leidde tot een bifurcatie van de rol van het middenveld in hedendaagse stadsontwikkelingsprojecten: sommige organisaties streven naar onderhandelingen met ontwikkelaars voor een deel van de ruimte en de gebruiksrechten in een groot project, en terwijl andere een radicalere strijd voeren om grootschalige marktgerichte projecten af te voeren en te vervangen door wijk- en bevolkingsvriendelijke projecten. De 'strijd' om het behoud of de herovering van de publieke ruimte belichaamt deze bifurcatie duidelijk. Het is een gelijkaardige splitsing of gelaagdheid als die in de sociale en solidaire economie en de sociale innovatiebewegingen (Jessop e.a., 2013).

Op regionaal niveau zien we een analoge ontwikkeling, bijvoorbeeld in de erkenning van de *sociaal-ruimtelijke* dimensies van stadsvernieuwing in de jaren zeventig, in het structurele faciliteren van inspraak via openbare hoorzittingen (zie KB 8 feb. 1977 over de stadsvernieuwing in Wallonië onder minister Califice), maar ook bijvoorbeeld in een hernieuwde belangstelling voor de stad. Dit komt tot uiting in de toekenning van kredieten voor stadsvernieuwing sinds 1973. Deze toekenning was ook het resultaat van sociaal-politieke druk om de stadsvernieuwing niet alleen fysiek maar ook sociaal en vanuit de wijken aan te pakken. Sinds 2000 is er – vooral in Vlaanderen – een verschuiving ontstaan door de oprichting van de Administratie Stedenbeleid. Conceptueel aangestuurd door een multidisciplinaire Task Force (bestuurskunde, ruimtelijke economie, sociologie, sociale geografie, architectuur), ging veel meer aandacht naar beleid gericht op de fysieke ruimte,

zowel projectgericht (bijv. stadsvernieuwingsprojecten of conceptstudies) als agendastellend voor de stad als geheel (bijv. stadsmonitor of stadscontracten), zonder de participatieve visievorming los te laten (bijv. als stadsdebat, als stadsgesprek enz.).

Ondanks de wending naar de fysieke en markteconomische aspecten in de praktijk van het stedenbeleid, ruimtelijke planning en ontwerp blijft ‘participatie’ overeind als een centraal begrip, zelfs als er intussen andere begrippen zoals stadsdebat, co-productie of co-creatie gelanceerd zijn om (gewijzigde) praktijken te benoemen.

Met deze vastellingen lijkt het er dus sterk op dat de afwisselende aandacht voor het fysieke tegenover het sociale bij ruimtelijke vraagstukken zich manifesteert in de vorm van ‘golven’ en ‘getijden’: inspanningen om participatieve trajecten in te richten verschijnen en verdwijnen in een golfbeweging, terwijl steeds een onderstroom van participatie manifest blijft. Wie in mei ‘68 als student en als jonge generatie ‘die nog alles kon verwachten’ mee de straat opging voor de democratisering van de politiek en het doorbreken van het patriarchaal samenlevings- en opvoedingsmodel, is ondertussen gekneet door een lange professionele loopbaan. Als reactie op de vaak te geprofessionaliseerde participatiemodellen is een nieuwe generatie van planners opgestaan die van onderuit en vanuit een diversiteit van actuele noden aan een ander gebruik van ruimte, nieuwe vormen van actieve planningsparticipatie op poten gezet hebben (Devos, De Blust, 2017; Moulaert, Martinelli e.a., 2010).

2 De politieke betekenis van participatie

In dit boek is de vraag ‘wat participatie is’ minder belangrijk dan het onderzoek naar ‘wat participatie doet’. ‘Participatie’ is immers een verzamelterm, zoals onder andere de gerenommeerde ‘ladder’ van Sherry Arnstein reeds in 1969 duidelijk maakte (Arnstein 1969). De ladder verbeeldt een spectrum dat oploopt van ‘mensen voor de gek houden’ tot ‘hen zelf laten beslissen’. In België werd reeds in 1975 participatie ‘beoefend’ in commissies van advies of via openbaar onderzoek (Wuyts, 1975). Andere termen werden ingezet om dezelfde of vergelijkbare inhouden aan te duiden, zoals ‘inspraak’ of ‘samenpraak’. Vandaag wordt het begrip participatie even divers ingevuld als toen en er zijn ook ‘nieuwe’ termen in gebruik, zoals collaboratieve planning, co-creatie, co-productie, nieuwe inspraakfora enz. Aanverwante termen zijn niet meteen verhelderende bondgenoten bij het begrip participatie en vaak moet het begrip ‘participatie’ nog concreet ingevuld worden alvorens het kan worden ingezet voor communicatieve of meer ideologische doeleinden. Arnsteins ladder bespreekt bovendien verschillende intensiteiten van participatie in het overheidsbeleid (“participation in the government”, zie Arnstein, 1969). Bij collectieve acties binnen ruimtelijke planning en ontwikkeling is de overheid vaak niet de leidende actor of het referentiepunt, maar slechts een van de actoren. Soms wordt ze zelfs een tijdlang buiten het proces gehouden, zoals in het geval van Ringland (Schreurs, Kuhk, De Blust 2016). Arnsteins concept beweegt zich dus in de arena van het overheidsbeleid,

wat ook in de uitbreiding naar een 'dubbele ladder' door de bestuurskundigen Pröpper en Steenbeek overeind blijft (Pröpper en Steenbeek, 1999). De ladder beweegt zich niet op de 'politieke' arena, zoals beschreven bij Rancière (1999). Participatie krijgt vanuit dit laatste perspectief een 'post-duale' interpretatie, voorbij de dualiteit tussen overheid en burger. In dit geval gaat het over de participatie van velen in een collectief proces waarin naast de overheden verschillende actoren een belangrijke rol spelen. Wellicht schuilen achter deze verschillende opvattingen pogingen tot precisering, verdieping en actualisering. Tegelijk verhult de terminologische wildgroei strategieën van misleiding, manipulatie en machtsmisbruik. Wanneer participatie nagenoeg alle ladingen kan dekken, kunnen overheden of private actoren er hun eigen interpretaties aan geven en kritiek ontzenuwen – of hopen dat te doen – door het als een 'label' op hun project te plakken. Laat ons niet vergeten dat Arnstein onder deze omvattende term maar liefst acht participatie-laddersporten beschreef, inclusief 'Nonparticipation' (Arnstein, 1969).

Hiermee raken we een eerste kern aan van wat participatie 'doet' en in principe altijd ambiert in een democratisch systeem: macht delen of herverdelen. Dat betekent concreet dat participatieprocessen vormen van machtsuitoefening in vraag stellen. Zo kan er een onderscheid gemaakt worden tussen politieke en economische macht die invloed en impact hebben enerzijds, en macht voorvloeiend uit cultureel, symbolisch en sociaal kapitaal die aanzien en geloofwaardigheid opleveren anderzijds. (Ongelijke) macht van actoren heeft een invloed op hoe (on)democratisch het plannings- of ontwerpproces zal verlopen, op de inhoud van de projecten en op de uiteindelijke realisatie van democratisch uitgewerkte voorstellen.

Wat participatie nog 'doet' is fungeren als een motor en graadmeter van maatschappelijke dynamieken. Maatschappelijke verhoudingen en de percepties ervan veranderen door participatie-ervaringen. De manier waarop naar participatie wordt gekeken en hoe ze beleefd en beleden wordt, zegt iets over die veranderingen. Dit boek benadert participatie als een factor van verandering en als een veranderende factor door terug te kijken in de tijd. De inhoud van 'participatie' en zijn vele analogons is over de besproken periode van 50 jaar verschoven. Wie in 1975 participatie beoogde, had andere doeleinden dan zij die dat vandaag doen, niet in het minst omdat de respectievelijke sociale, ruimtelijke, economische en bestuurlijke kaders waarin zij hun werk en onderzoek uitvoer(d)en sterk van elkaar verschillen. Nieuwe concepten, theorieën, modellen en methoden zorgen bovendien ervoor dat wat ze nu 'zien' en beschrijven afwijkt van wat ze toen 'zagen' en beschreven. Wij willen hier zicht krijgen op die veranderingen, zowel conceptueel, contextueel als praktisch, en begrijpen hoe participatie andere aspecten oppikte of andere verbindingen aanging. Vaak valt dan op dat er meer gelijkennissen zijn tussen 'oude' en 'nieuwe' participatie dan wat de *'new wavers'* toegeven. Hoewel we voortdurend nieuwe 'golven' waarnemen, blijkt iedere golf ook op de voorgaande te lijken.

We beschouwen 'participatie' dus als een collectieve praktijk, als een uiting van een maatschappelijke kracht die een bepaalde richting uitgaat maar al golvend verschillende

vormen aanneemt. Een zeer algemene en eenvoudige definitie – die reeds in 1975 gehanteerd werd – geeft een idee van die richting: participatie is “aktief deelnemen aan het politieke leven” (Wuyts, 1975: 17) met als doel effectief bij te dragen “tot de opbouw van een samenleving waarin alle lagen van de bevolking zich gelijkwaardig kunnen ontplooiën” (Wuyts, 1975: 143). Participatie heeft – in deze opvatting – steeds een “politiek moment” en vormt een “politieke cultuur” die “moet door leren worden verworven” (Wuyts, 1975: 20). Deze politieke dimensie voert ons vandaag naar Jacques Rancières onderscheid tussen ‘de politiek’ als de concrete organisatie van de verdeling van middelen en macht en ‘het politieke’ als datgene en diegenen die geen plaats krijgen in die configuratie en die configuratie daarom aanvechten (Rancière, 1999: 29-30).

Rancière gebruikt het woord ‘her-enscènering’ om het verschijnen van het politieke in de politiek aan te duiden: “Politics ‘takes place’ in the space of the police, by rephrasing and restaging social issues, police problems and so on” (Rancière, 1999: 8). Het emanciperende politieke ‘takes place’: het verschijnt ten tonele en eist zijn plaats op te midden van en vaak tegen de gevestigde politiek. Swyngedouw (2014) formuleert het als volgt: “Despite significant differences among them, they share a series of common understandings about what constitutes the domain of the political as a mode of active intervention in “the state of the situation” through performatively staging equality” (Swyngedouw, 2014: 124). In die logica zou een definitie van participatie kunnen zijn: het voortdurend opnieuw in vraag stellen van het oude vergelijk. Op die manier bekeken is participatie dus een middel tot, een symbool voor, en de uitkomst van een radicaal open attitude die beslissingen over en in de ruimte steeds tracht terug te brengen naar het politieke toneel. Dit vergt vaak nieuwe politieke arena’s, buiten het ‘normale’ functioneren van de staat en de partijpolitiek. Participatie is dus een motor van continue verandering. Deze transformatieve interpretatie van participatie wordt echter niet aanvaard door veel participatietheoretici en -practici, die participatie veeleer ‘binnen’ het systeem situeren. Deze spanning tussen systeemconforme en systeemherroepende interpretaties van participatie ligt deels aan de basis van de golfbeweging. Opstoten van verandering manifesteren zich golfgewijs: iedere geëmancipeerde constellatie toont pas na enige tijd het nog niet geëmancipeerde en voert dat weerom ten tonele, vaak in nieuwe arena’s.

Het hoeft geen betoog dat wat participatie doet – in de keuzes van thema’s, kwesties en beslissingen die op het politieke toneel en participatie-arena’s belanden en de manier waarop ze daar worden ingezet – ook afhankelijk is van concrete individuen, zij het vaak in de sociale rollen die zij innemen. De metafoor van het theater is relevant in dit opzicht. Het theater biedt immers de kans om tegengestelde dimensies tegelijk te denken: geschiedenis in het heden, realiteit in de fictie, waarheid in de leugen, geloof in illusie en bijgevolg ook het politieke in de politiek(k). Die metafoor is evenwel niet neutraal. Het theater is een denkbeeld dat doorheen de geschiedenis op verschillende wijzen is ingevuld, gaande van het *Teatrum Mundi*, waar mensen willoze draadpoppen zijn in Gods handen, tot Artauds *Théâtre de la cruauté*, waar individuen worden teruggeworpen op hun diepste ervaringen

en emoties. Dat richt meteen onze blik weg van de abstracte ‘actoren’ die onze analyses vaak bevolken naar de ‘acteurs’: concrete personen en hun ‘rollen’ in een participatief proces. Een acteur die sinds de eerste participatiegolf reeds meerdere keren een andere rol heeft moeten leren, is de architect. Van vormgevend expert werd hij de tekenende assistent van de bouwheer, vervolgens leraar zelfbouwen, vervelde tot bedenker van kneuterigheid, en belandt steeds vaker in de stoel van ‘opperregisseur’ die van alles op de hoogte moet zijn.

3 Participatiegolven in ontwerp

Veel ontwerpers hebben een wat lastige verhouding met het idee van participatie, ook al is er inmiddels heel wat ervaring opgebouwd. Hun vooroordeel tegen participatie heeft veel te maken met de manier waarop de participatiebeweging in de architectuur ontstaan is in de jaren zeventig en tachtig. In die periode werden modernistische architecten en hun modelwijken met de vinger gewezen omdat ze op een paternalistische en bevoogdende manier hun ideeën over goed wonen poogden op te leggen aan bewoners. Daardoor, zo klonk het, stonden ze aan de kant van de machthebbers en speelden ze het spel mee van diegenen die bestaande machtsonevenwichten in stand wilden houden. De voorgeschreven oplossing zou erin bestaan dat architecten niet meer op eigen houtje of op gezag van hun institutionele opdrachtgevers zouden beslissen over wat een goede woning was, maar dat ze zouden luisteren naar toekomstige bewoners en hun wensen onverkort zouden vertalen naar een bouwbaar ontwerp. Sommigen gingen zover te propageren dat ontwerpers de bewoners enkel zouden moeten leren zelf te ontwerpen om deze vertaling zo direct mogelijk te maken.

Deze voorstelling van zaken – waarbij ontwerpers niets anders zouden doen dan een transparante ruimtelijke vertaling afleveren van wensen van bewoners – levert echter een karikatuur op van waar het bij ontwerpen om gaat. En die karikatuur voelt dusdanig pijnlijk aan voor ontwerpers, dat velen onder hen er zich het liefst zo ver mogelijk vandaan houden – getuige publicaties zoals het recente *The Nightmare of Participation* (Miessen, 2010). Veel architecten – en bij uitbreiding stedelijke ontwerpers – menen dat hun expertise onrecht aangedaan wordt als die enkel maar gezien wordt als een dienstverlening die erin bestaat een getekende doorslag af te leveren van wat anderen bedacht hebben. Hun overtuiging is dat zij experts zijn van de ruimtelijke verbeelding, en dat die verbeelding veel meer behelst dan een letterlijke vertaling van het ene register (woorden) naar het andere (tekeningen en plannen). Daarbij gaat het niet alleen om technische expertise (materiaalgebruik, constructietechnieken, comfortnormen enz.) maar ook om innovatieve zoektochten naar anders wonen en anders leven, waarbij samen-leven een belangrijke modus is. Die zoektochten, zo denken vele ontwerpers, vormen de belangrijkste inzet van hun *métier*, het is iets waar ze dagelijks mee bezig zijn. In die zin roept het idee van participatie bij hen een gevoel van bedreiging op: het lijkt erop alsof hierin de kern van hun vaardigheid miskend

wordt en dat hun rol in participatietrajecten beperkt is tot het vertolken van ideeën van belanghebbenden, zonder een creatieve eigen inbreng.

Toch is het onheus om het idee van participatie in ontwerp en stadsarchitectuur te laten samenvallen met deze specifieke werkwijze. Vanaf het prille begin van de 'participatiebeweging' koppelden *founding fathers* zoals Giancarlo De Carlo ruimtelijke verbeelding aan de 'omkering' van de gangbare machtsverhoudingen (De Carlo, 1969). Er zijn in de loop der jaren ook meer gesofisticeerde inzichten ontwikkeld, waarbij de expertise van de ontwerper wel degelijk erkend en gevaloriseerd wordt. Een interessant model is ontwikkeld in het kader van het UN-initiatief 'Localising Agenda 21', dat aanzetten biedt voor stadsontwikkeling die rekening houdt met een duurzaamheidsagenda (zie Loeckx e.a., 2004). In dit model wordt een onderscheid gemaakt tussen verschillende samenhangende sporen voor stadsontwikkeling, waarbij planning en ontwerp interacties aangaan met elkaar en met de verschillende actoren. Een eerste spoor is dat van de lange-termijn visie, ontwikkeld binnen een proces van onderhandeling die moet leiden tot een wenselijk toekomstbeeld voor een bepaalde stad of stedelijk gebied die door alle betrokkenen gedeeld kan worden. Teneinde dat toekomstbeeld reeds dichterbij te brengen, te concretiseren en te testen, worden er courante problemen opgelost en projecten ontwikkeld. Dit is het tweede spoor. Hier is de rol van ontwerpers cruciaal; niet enkel omdat zij vorm kunnen geven aan gewenste interventies, maar ook omdat de articulatie van wensen, de convergentie van ideeën en het draagvlak voor de realisatie ervan uitstekend gestimuleerd en geschraagd kan worden door ontwerpend (actie-)onderzoek. Het derde spoor, dat communicatie, onderhandeling en participatie omvat, werkt op twee 'snelheden': samen met alle relevante belanghebbenden wordt gewerkt aan competenties die nodig zijn voor de uitwerking, uitvoering en legitimatie van de acties. Op permanente basis wordt ook werk gemaakt van arena's waarin betrokkenen en belangstellenden een stem hebben in het besluitvormingsproces (Van den Broeck, 1987; Albrechts, 1999).

Deze meersporenbenadering is verder uitgewerkt in het Witboek dat werd opgemaakt in opdracht van de cel Stedenbeleid in Vlaanderen (Boudry e.a., 2003; Boudry e.a., 2006; Loeckx, 2009). Als driesporenplanning werd strategische ruimtelijke planning hier voorgesteld als een mogelijke brug tussen structuurplanning en stadsontwerp. Heel wat gevalstudies die verder in dit boek ter sprake komen, zijn ontwikkeld binnen dit kader. In deze benadering wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen de rol van de ontwerper en die van de participanten, die elk een eigen inbreng en rolbepaling toegedeeld krijgen. De ontwerper moet alle (vaak tegenstrijdige) wensen samenbrengen in een ontwerp dat ook rekening houdt met de langetermijnvisie-in-ontwikkeling, alsook met beperkende voorwaarden en specifieke contextgegevens, waarbij de vormgevende arbeid veel verder gaat dan een letterlijke vertaling van bepaalde inputs. Het bij elkaar brengen van contradictorische verwachtingen vergt immers een creatieve zoektocht waarbij de ruimtelijke expertise van de ontwerper ten volle ingezet moet worden. Het resultaat van die arbeid biedt dan op zijn beurt input voor een volgende participatiefase, waarbij alle actoren kunnen rea-

geren en feedback geven. Hier kunnen veel concrete werkwijzen aan bijdragen, zoals bijvoorbeeld de stadsdebatten geïnitieerd door het Vlaams Stedenbeleid. Hier worden zowel project als visie, korte en lange termijn, buurt- en stedelijke schaal op elkaar betrokken. Dit proces wordt herhaald tot een bevredigend eindresultaat is bereikt en een project uitgevoerd kan worden.

4 Planning, participatie en (co)productie

In tegenstelling tot de ontwerpwereld heeft de planningsgemeenschap een meer vanzelfsprekende, zij het toch cyclische relatie met participatie. Deze cycliciteit uit zich vooral in de participatievormen die zich aangediend hebben vanaf de jaren zestig. Daarvoor waren wetenschappelijke en modernistische planningsmodellen dominant. Deze modellen gingen ervan uit dat experts uit diverse takken van wetenschap en technologie voldoende kennis hadden van de noden van de stadsbewoners en wisten hoe ze die moesten lenigen. Top down modernisme, blue print-planning en systeembenaderingen, met verschillende ‘rational comprehensive’ variaties waren dan ook aan de orde in de stadsplanning in de Westerse landen tot diep in de jaren zestig en zeventig (Friedman, 1987). Deze modellen zijn nu nog dominant in de planningspraktijk in veel grote steden in de Global South (Putri en Moulaert, 2017). De absolute afwezigheid van participatie in de vroege planningsbenaderingen heeft de roep naar de invoering ervan zeker versterkt. Die invoering verliep echter in horten en stoten, met vaak flagrante contradicties tussen woord en daad. De lange golf van het langzaam een plek geven aan participatie in de Westerse planningswereld begon in de jaren zestig en heeft verschillende etappes doorlopen. In de Angelsaksische wereld werd de blue print-planning op het einde van de jaren zestig, begin jaren zeventig opzijgezet, maar men bleef wel handelen binnen het kader van systeemplanning die ondertussen samen met systeemdenken geëvolueerd was naar open modellen waarin *strategic agency* en *self reflection* een belangrijker rol gingen spelen. Wel evolueerde de planningsbenadering mee met het systeemdenken, wat leidde tot een grotere diversiteit in beleidsopties, maar ook tot de deelname van andere actoren in het planningsproces. Op deze manier werd een eerste vorm van participatie via “one shot consultation moments” geboren: “*Although the ‘benign, omniscient scientist-planner’ was (arguably) consigned to history, public participation was constrained to providing a commentary on the goals of planning.*” (Lane, 2010: 290).

De diversificatie van de planningsbenaderingen (zoals incrementele planning, mixed scanning) leidde tot een verbreding van de planningsactoren en initiatieven, met mogelijkheden tot informele consultatie bij betrokken ruimtegebruikers (Lane, 2010). Zo werd stilaan de basis gelegd voor meer pluralisme in planningsbenaderingen en voor een benadering van planning als een collectieve aangelegenheid, eerder dan als louter een expertenactiviteit. ‘Transactive, advocacy and radical approaches to planning’ braken het systeemmodel ver-

der open en voerden het weg van het instrumentele verband tussen doel en middelen naar modellen met participatie als cruciaal onderdeel (zie Lane, 2010). Verschillende invloeden vanuit de gebieden van filosofie en sociologie boden zich aan, wat leidde tot benaderingen zoals Healey's 'communicative planning' die geïnspireerd was door Habermas, of Hilliers 'navigeren met machtsrelaties', ingegeven door Foucault en Deleuze (zie Healey 1997, Hillier 2010). Belangrijk voor een goed begrip van de ruimtelijke planningspraktijken in Vlaanderen en Europa is de opkomst en de ontwikkeling van de theorie van de strategische planning en hoe ze zich verhoudt tot communicatieve en participerende planningsconcepten. Europese denkers zoals Faludi, Healey en Albrechts speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van strategische planningsbenaderingen. Het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) kan beschouwd worden als een hybride van multi-scalaire landgebruikplanning, multi-actoriële strategische planning (zie het reeds besproken driesporenmodel) en de 'eerste generatie' van participatieve planning, waarbij participatie vooral via consultatiemomenten toegepast werd en actoren uit verschillende sectoren een rol speelden. De groeiende nadruk op strategische projecten in plaats van stadsbrede plannen stemt overeen met het tweede stadium in de ontwikkeling van de strategische planning van plan tot project.

Conclusie: naar een gedeelde agenda

Waarom het belangrijk is vandaag een boek te maken waarin het begrip 'participatiegolven' als centrale metafoer fungeert, heeft te maken met een nieuwe fase in de manier waarop participatie benaderd wordt in de plannings- en ontwerpwereld. Er is sprake van een verlies van vertrouwen in de vigerende consultatie- en participatieprocedures die formeel ingebed worden en aantrekkelijker aangeboden, maar waarvan tegelijk het effect op de ruimtelijke planning steeds meer in twijfel getrokken wordt (Metzger, 2011). Terwijl de opbouw van het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen nog sterk in de traditionele consultatiecultuur verankerd zit, werken op het terrein steeds meer planners, actiegroepen en bezorgde burgers volgens de principes van directe democratie. Zij schrikken er niet voor terug om via diverse uitdrukkingvormen (design, kunst, *squatting*, *urban guerrilla*, manifesten, petitie, enz.) het gebruik van de ruimte voor het bevredigen van individuele en collectieve basisbehoeften terug op te eisen (Groth en Corijn, 2005). Het is net hier en nu dat democratische planning en ontwerpbenaderingen elkaar vinden en verschillende cases in dit boek maken dit duidelijk. De samenwerking tussen ontwerp en planning in Urban Dialogues, SP2SP en SPINDUS (Segers e.a., 2013) heeft de waarde van de synergieën tussen *community development*, inclusieve planningsbenaderingen en participatief ontwerp duidelijk aangetoond. Een van de hoofddoelen van dit boek is daarom om, op basis van een goed begrip van participatiegolven en hun dynamiek, alle betrokkenen te overtuigen om de collectief ingeslagen weg – de 'nieuwe golf' – verder te verkennen.

Noot

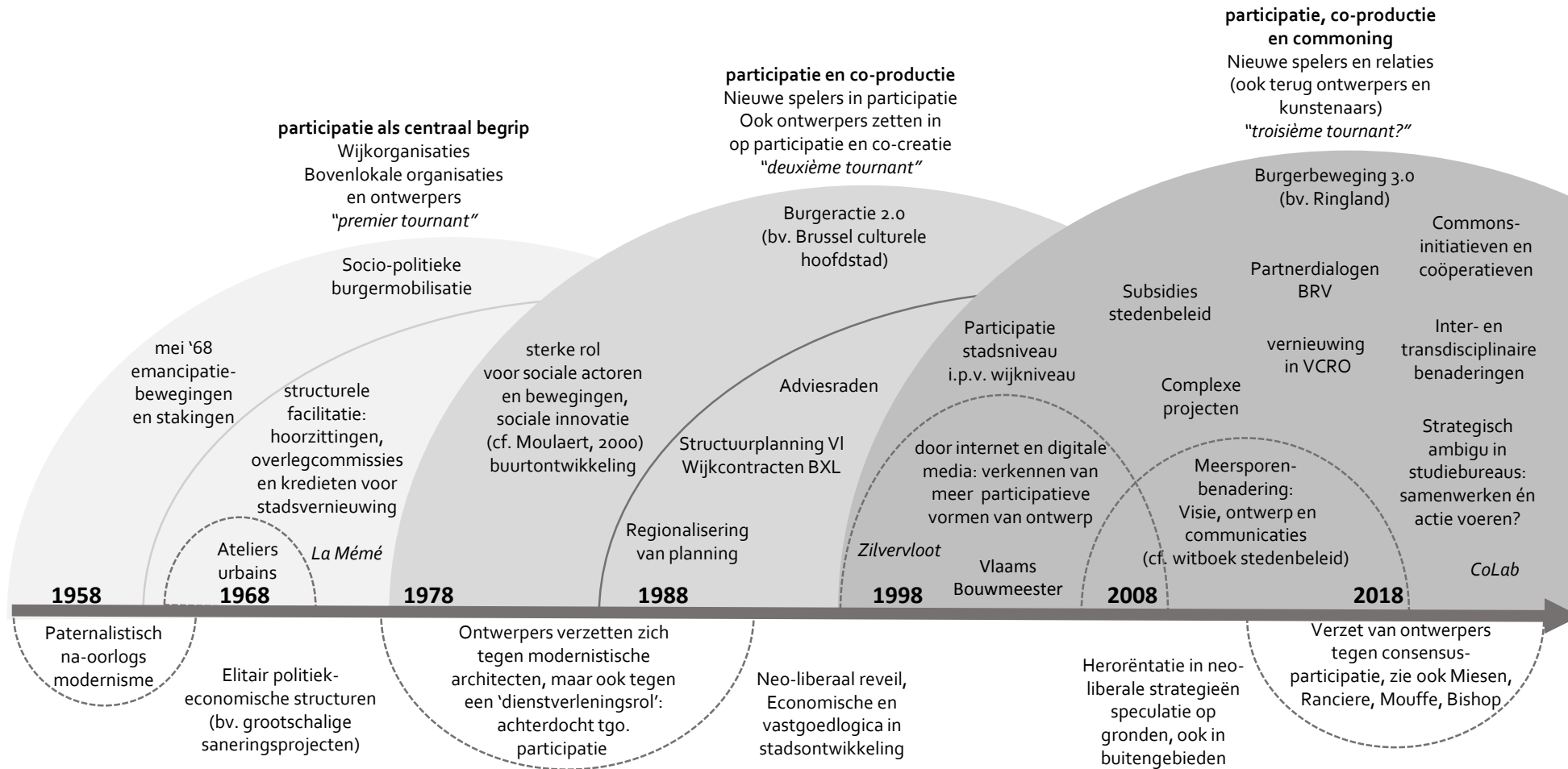
1. In de Leuvense studentenstad werd de opstand vooral getrokken door de Vlaamse Beweging, hier speelden ook andere motieven dan het ongenoegen van een jonge generatie ten opzichte van het establishment.

Bibliografie

- Albrechts, L. (1999) 'Planners as Catalyst and Initiators of Change: The New Structure Plan for Flanders', in *European Planning Studies* 7(5), pp. 587–603.
- Albrechts, L., Van den Broeck, J., & Segers, R. (2010) *Strategische ruimtelijke projecten: maatschappelijk en ruimtelijk vernieuwend*. Brussel: Politeia.
- Arantes, P. F. (2002) *Arquitetura nova: Sérgio Ferro, Flávio Império e Rodrigo Lefèvre, de Artigas aos mutirões*. Editora 34.
- Arnstein, S. R. (1969) 'A Ladder of Citizen Participation', in *Journal of the American Institute of planners* 35(4), pp. 216–224.
- Aron, J. (1978) *Le tournant de l'urbanisme bruxellois 1958-1978*, Bruxelles: Fondation Librairie du monde entier.
- Boudry, L. e.a. (2003) *De eeuw van de stad: Over stadsrepublieken en rastersteden*. Witboek. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Boudry, L., Coppens, T., Loeckx, Patteeuw, V., Schreurs, J., & Van den Broeck, J. (red.) (2006) *Inzet, Opzet, Voorzet: Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant Uitgevers.
- Chambon, J. L. & David, A. et Devevey, J.-M. (1982) *Les innovations sociales*. Paris: PUF.
- Davidoff, P. (1965) 'Advocacy and Pluralism in Planning', in *Journal of the American Institute of Planning* (issue 4), pp. 331–338 (herdruk in LeGates R., Stout F. (2000, 2nd ed.) *The City Reader*, London: Routledge, pp. 423–433).
- De Rynck, F., & Dezeure, K. (2009) *Burgerparticipatie in Vlaamse steden: Naar een innoverend participatiebeleid*. Brugge: Van den Broele.
- De Blust, S., Devos, T. (2017) 'Seizing Moments of Opportunity for Co-production: Deconstructing an Action Research Process in the Dam Neighbourhood in Antwerp' (handed in for *European Planning Studies*).
- De Carlo, G. (2001) 'De architecten en hun publiek' (1969), in: Heynen H. e.a. (red.), *Dat is Architectuur. Sleutelteksten uit de 20ste eeuw*, Rotterdam: 010, pp. 425–428.
- Friedman, J. (1987) *Planning in the Public Domain: From Knowledge to Action*. Sussex: Princeton University Press.
- Groth, J., Corijn, E. (2005) 'Reclaiming Urbanity: Indeterminate Spaces, Informal Actors and Urban Agenda Setting', in *Urban Studies* 42(3), pp. 503–526.
- Healey P. (1997) *Collaborative Planning. Shaping Places in Fragmented Societies*, Palgrave MacMillan, Basingstoke (Hampshire) and New York.
- Hillier, J. (2010) Strategic Navigation in an Ocean of Theoretical and Practice Complexity. In: Hillier J. & Healey P. (eds.), *The Ashgate Research Companion to Planning Theory: Conceptual Challenges for Spatial Planning*. Farnham (Surrey, England): Ashgate Publishing Limited, pp. 447–480.

- Janssens, L. (1979) '... omtrent participatie'. Brussel: Sint-Lucasgemeenschap.
- Jessop, B., Moulaert, F. Hulgard, L. en Hamdouch, A. (2013) 'Social Innovation: A New Stage in Innovation Process Analysis', in: Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., Hamdouch, A. (red.) *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 110–130.
- Lane, M. (2010) 'Public Participation in Planning. An Intellectual history,' in *Australian Geographer*, 36 (3), pp. 283–299.
- Liefooghe, M. en Uyttenhove P. (2008) *Aanzetten voor een actief bouwkundig erfgoedbeleid in Oostende, een literatuurstudie binnen Vlaamse context*, UGent i.o.v. AGSO, Gent. Zie <http://docplayer.nl/7629041-Aanzetten-voor-een-actief-bouwkundig-erfgoedbeleid-in-oostende-een-literatuurstudie-binnen-vlaamse-context.html>
- Loeckx, A. (red.) (2004) *Urban Dialogues: Visions, Projects, Co-productions: Localising Agenda 21*. Nairobi: United Nations Human Settlements programme.
- Loeckx, A. (red.) (2009) *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen: Ontwerpend onderzoek en capacity building*. Amsterdam: SUN.
- Metzger, J. (2011) 'Neither Revolution, nor Resignation: (Re-)democratizing Contemporary Planning Praxis: A Commentary on Allmendinger and Haughton's "Spatial Planning, Devolution, and New Planning Spaces"', in *Environment and Planning C: Government and Policy* 29(2), pp. 191–196.
- Miessen, M. (2010) *The nightmare of participation*. Berlin: Sternberg Press.
- Moulaert, F., Swyngedouw, E., Martinelli, F., & Gonzalez, S. (red.) (2010) *Can Neighbourhoods Save the City? Community Development and Social Innovation*. London: Routledge.
- Pröpper, I., Steenbeek, D. (1999) *De aanpak van interactief beleid: elke situatie is anders*. Bussum: Coutinho.
- Putri, P. W., & Moulaert, F. (2017) 'Spatial Practices and the Institutionalization of Water Sanitation Services in Southern Metropolises: The Case of Jakarta and its Kampung Kojan', in *International Journal of Urban and Regional Research* 41(6), pp. 926–945.
- Rancière, J. (1999) *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press (vertaald door Rose J. uit Rancière, J. (1995) *La Mésentente: Politique et philosophie*. Paris: Editions Galilée).
- Sandercock, L. & Lysiottis, P. (1998) 'Chapter 4: The Difference that Theory Makes', in Sandercock L., Lysiottis P. (red.) (1998) *Towards Cosmopolis: Planning for Multicultural Cities*. Chichester: Wiley, pp. 85–104.
- Schreurs, J., Kuhk, A., De Blust, S., (2016) 'Collectief en verandering: Een terugblik op participatietrajecten in Brussel, Antwerpen en Mechelen', in *Ruimte* 32(8), pp. 24–30.
- Segers, R., Van den Broeck, P., Khan, A., Moulaert, F., Schreurs, J., De Meulder, B., Miciukiewicz, K., Vigar, G., Madanipour, A. (red.) (2013) *Handboek Ruimtelijke Kwaliteit, Het SPINDUS-project: praktische methoden voor de beoordeling, implementatie en evaluatie van ruimtelijke kwaliteit*. Brussel: Academic and Scientific Publishers nv (ASP).
- Swyngedouw, E. (2014) 'Where is the Political? Insurgent Mobilizations and the Incipient "Return of the Political"', in *Space and Polity* 18(2), pp.122–136.
- Van den Broeck, J. (1987) 'Structuurplanning in de praktijk: werken op drie sporen', in *Ruimtelijke planning*, I A.2.C, pp. 53–119.

- Vlaamse Overheid (2016) *Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen*. Brussel: Departement Ruimte Vlaanderen.
- Wuyts, H. (1975) *Demokratie, participatie, ruimtelijke ordening: de toestand in de Vlaamse gemeenten*. Leuven: Acco.

Legende

Golven en onderstroom van participatie, startend vanuit burgermobilisatie

Fase van formalisering / institutionalisering door overheden

Het schema visualiseert een aantal basisgedachten uit het boek 'Participatiegolven' (2019). Markante dynamieken worden in beeld gebracht aan de hand van elementen uit de verschillende bijdragen in dit boek. De ambitie is inzicht en interpretatie, niet overzicht en volledigheid. Een nog gedetailleerdere tijdslijn vindt u op www.lup.be/participatiegolven

Illustratie bij wisselende posities in relatie tot ontwerp / ontwerpers